

<https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.05>

ӘОЖ 821(091); МҒТАР 17.09.91

А.А. МАМЫТ

филология ғылымдарының кандидаты,
Ж.А. Тәшенев атындағы университеттің доценті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: amangeldi_65@bk.ru

ПОЭЗИЯ МЕН БАТЫРЛЫҚ ЭПОС ГЕНЕЗИСІ

Аңдатпа. Мақалада поэзияның шығу тегіне ғылыми талдау жасалады. Осы мәселеге қатысты әр кездері жарық көрген еңбектердегі пікірлерді ғылыми сараптан өткізіп, жалпы өнердің пайда болуындағы ортақ заңдылықтар талданған. Өнер, оның ішінде поэзияның туып, қалыптасуына алғышарт болған ерте дәуірдегі адамдардың күнкөріс қажеттіліктері мен қиялдауының көрінісіне байланысты ғалымдардың зерттеулеріндегі мәліметтерге сүйеніп, ой түйіндейді. Алғашқы қауымдық құрылыс кезіндегі ұжымдық еңбек қимылдары, табиғаттың тылсым күштерінен үрейлену нәтижесіндегі рәсімдер, аңшыларды аттандыру ырымдары, түрлі зиянкестерді аластау кезеңіндегі іс-әрекеттер би мен әуездің ырғағын тудырғандығы ғылыми тұжырымдалады. Уақыт өте келе бұл ырғақтар мен әуездер поэзияның бастапқы үлгілерін дүниеге алып келді деген қорытынды жасалады.

Қазақ батырлық эпосының генезисін өлеңнің пайда болуымен байланыстырады. Аңшыларға арналған мадақ өлеңдер, ілкі дәуірдегі ерлік жорықтарды бейнелейтін поэзия түрлері бергі замандарда эпостық жырлардың тууына негіз болған. Толыққанды қаһармандық эпостың қалыптасуына дейінгі кезеңдерге ғылыми болжам жасалады.

Алғашқы поэзия үлгілері мен батырлық эпосты тудырушы тұлғаларға қатысты еңбектерге талдау жүргізілген. Қазақ фольклорындағы бақсы мен жырау типінің пайда болып, қалыптасу тарихына байланысты тұжырымдар сараланған. Бақсылық пен жыраудың батырлық эпостың қалыптасуы мен дамуына қатысы жан-жақты талданып, ғылыми түйінделеді.

Кілт сөздер: поэзия, эпос, генезис, қазақ ауыз әдебиеті, батырлық жыр, бақсы, жырау.

A.A. Mamyt

Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor of University named after Zh.A. Tashenev
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: amangeldi_65@bk.ru

Genesis of Poetry and Heroic Epic

Abstract. The article conducts a scientific analysis of the origin of poetry. On this issue, scientific examinations of opinions were carried out in works published at different times, and general patterns of the emergence of art as a whole were analyzed. Based on the research of scientists, an analysis is carried out of the manifestation of everyday needs and fantasies of man in the early era, which were prerequisites for the birth and formation of arts, including poetry. It is

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Мамыт А.А. Поэзия мен батырлық эпос генезисі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №1 (131). – Б. 52–63. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.05>

*Cite us correctly:

Mamyt A.A. Poezia men batyrlыq epos genezisi [Genesis of Poetry and Heroic Epic] // Iasauı universitetinın habarshysy. – 2024. – №1 (131). – B. 52–63. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.05>

scientifically postulated that collective labor actions during primitive community construction, superstitions committed during the departure of hunters as a result of strong fear from the mysterious forces of nature, actions during the period of expulsion of harmful dark forces caused the rhythm of dance and melody. It is concluded that over time, these rhythms and melodies gave rise to initial samples of poetry.

The genesis of the Kazakh heroic epic is associated with the emergence of poems. Poems of praise to hunters, forms of poetry reflecting heroic campaigns, served as the basis for the birth of epic.

An analysis of works related to personalities who created early poetic samples and a heroic epic was carried out. In Kazakh folklore, conclusions related to the history of the emergence and formation of types of shaman (bucks) and storyteller (zhyrau) are differentiated. The attitude of bucks and zhyrau to the formation and development of the heroic epic is comprehensively analyzed and generalized scientifically.

Keywords: poetry, epic, genesis, Kazakh oral literature, heroic epic, shaman (bucks), storyteller (zhyrau).

А.А. Мамыт

*кандидат филологических наук,
доцент университета имени Ж.А. Ташенева
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: amangeldi_65@bk.ru*

Генезис поэзии и героического эпоса

Аннотация. В статье проводится научный анализ происхождения поэзии. По данному вопросу были проведены научные экспертизы мнений в трудах, изданных в разное время, проанализированы общие закономерности возникновения искусства в целом. Опираясь на исследования ученых, проводится анализ проявления житейских потребностей и фантазий человека в раннюю эпоху, которые были предпосылками для зарождения и становления искусств, в том числе поэзии. Научно постулируется, что коллективные трудовые действия при первобытно-общинном строительстве, суеверия, совершаемые при отправлении охотников в результате сильного страха от таинственных сил природы, действия в период изгнания вредных темных сил вызывали ритм танца и мелодии. Делается вывод, что со временем эти ритмы и мелодии породили первоначальные образцы поэзии.

Генезис казахского героического эпоса связывают с возникновением стихов. Стихи-похвалы охотникам, формы поэзии, отражающие героические походы, послужили основой для зарождения эпических псалмов в далекие времена. Делается научное предположение о периодах, предшествовавших формированию полноценного героического эпоса.

Проведен анализ работ, касающихся личностей, создавших ранние поэтические образцы и героический эпос. В казахском фольклоре дифференцированы выводы, связанные с историей возникновения и становления типов шамана (баксы) и сказителя (жырау). Отношение баксы и жырау к становлению и развитию героического эпоса всесторонне проанализировано и обобщено научно.

Ключевые слова: поэзия, эпос, генезис, казахская устная литература, героическая былина, шаман (баксы), сказитель (жырау).

Кіріспе

Батырлық эпос халық санасына әсер ететін биік туынды ретінде бірден қалыптаса қалмағандығы айдан анық. Бастау арналарын тереңнен тартатын бұл рухани мұра өзінің озық үлгісіне жеткенге дейін ұзақ даму сатыларынан өткені даусыз.

Жалпы өнер атаулы адамның алғашқы қиялдай бастаған шағында ойдың көркемдеу қызметі негізінде пайда болғаны жөнінде әр қилы ғылыми болжамдар бар. Ал өнердің саналы түрде сезімге әсер ету мақсатымен туа бастаған кезеңінің өзі өте әрідегі дәуір болып саналады.

Алаш ардақтысы Ахмет Байтұрсынұлы өнердің шығу тегі мен өркендеп дамуына қарай екіге бөледі: тірнек өнері және көрнек өнері. Ғалым: «Тіршілік үшін жұмсалатын тірнек өнері болады, жан үшін жұмсалатын өнер көрнек өнері болады», - деп тұжырымдайды. Шынында зерттеушілердің қай-қайсы да өнердің шығу тарихын тіршілік ету, күн көру негізіне алып барып тірейді. Өнердің түрлері қалыптаспай тұрып «тірнек өнері» пайда болған, соның нәтижесінде «көрнек өнері» туды деп көрсетеді ұлт ұстазы. Көрнек өнерді, яғни қалыптасқан өнер түрлерін беске бөледі:

«Бірінші – тастан, кірпіштен, ағаштан яки басқа заттан сәнін келтіріп, сәулетті сарайлар, мешіт, медресе, үй, там сияқты нәрселер салу өнері. Бұл сәулет өнері болады (еуропаша – архитектура).

Екінші – балшықтан я металдан құйып, тастан я ағаштан жонып, нәрсенің тұлғасын, тұрпатын, сын-сымбатын келтіріп сүгірет жасау өнері. Бұл сымбат өнері болады (еуропаша – скульптура).

Үшінші – түрлі бояумен нәрсенің ісін, түрін, түсін, кескін-келбетін келтіріп, сүгіреттеп көрсету өнері. Бұл кескін өнері болады (орысша – живопись).

Төртінші – әуездің түрлі орайын, шырайын, сазын, сайрамын келтіріп, құлаққа жағып, көңілді әсерлейтін ән салу, күй тарту өнері. Бұл әуез өнері болады (еуропаша – музыка).

Бесінші – нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту өнері. Бұл сөз өнері болады (қазақша – асыл сөз, арабша – әдебиет, еуропаша – литература)» [1, 47-б.].

Әрине, өнердің түрлері көп. Ахмет Байтұрсынұлы бастыларын ғана атап өткен.

Би өнері – адам баласының сәби шағында бастан кешірген ерлік істерін, ортақ мүдде үшін сіңірген еңбектерін дене қимылы арқылы баяндап беретін қоғамдық сананың жемісі. Би өнері секілді поэзияның шығу тегі де табиғатқа еліктеуден туғаны айқын. Алғашында өлең адамның эстетикалық сезімін қанағаттандыру үшін емес, еңбек үдерісін жандандыруға, жұмыс қарқынын бәсеңдетпеуге қажетті ырғақ, такт есебінде пайда болған деген көзқарастар кездеседі. Бірақ поэзияның дүниеге келуін жалаң ырғақтың ғана нәтижесі деп қарауға болмайды. Өлеңнің тууына басқа да тарихи факторлар, әсіресе, ырғақтың поэзияны жаттауға бейімдеуші, еске сақтауға қолайлылығы ұзақ ғасырлар қойнауында пісіп жетілгендігі дәлелдеуді қажет етпейді. Алғашқы пайда болған би немесе поэзия үлгілерінде айтарлықтай мазмұн болмағаны белгілі. Бұлар белгілі бір қимылдың яки дыбыстың қайталану тактісін есептеп отырушы ғана деген пікірлерде қисын бар.

Карел-финдердің көлемді эпосы «Калевланы» зерттеуші В.Я. Евсеев өлең ырғағының ежелгі қызметін поэзияның пайда болуындағы даусыз құбылыс ретінде көрсетіп, мынадай болжам жасайды: «Өлеңнің төртінші немесе екінші бунағы жиі созылыңқы келетін, дүние жүзі халықтарында кездесетін төрт бунақты хорей ырғағы алғашқы қауымның ұжымдық еңбек үдерісін ұйымдастырушы, сонымен қатар көне дәуірдегі би шарттылығына сай ырғақтың ең ежелгі негізі деуге болады» [2, 157-б.]. Алғашқы қауымдық қоғам тұсындағы ұжымдық еңбекті ұйымдастыруға ұйытқы болған ырғақ келе-келе адам баласының өлең өрнегін дамытуға қызмет атқарады. Осыған байланысты ғалым «Калевала» эпосының метрлік өлшемін жетілдіруде ырғақтан басқа да эстетикалық факторлар болды деп көрсетеді. Яғни, «эпос заманындағы» адамдардың көркемдік өлшемі де тиісті қызмет атқарғанына баса

назар аударады. Автор аталған еңбегінде неміс ғалымы Карл Бюхердің «ырғақ теориясына» сын көзімен қарап, поэзияның пайда болуы тек ырғаққа ғана байланысты деп түсінуге болмайтынын ескертеді.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Тақырыпқа негіз етіп алынған мәселені зерделеу мақсатында жинақтау, салыстыру әдістерінің ұстанымдарын темірқазық еттік. Сондай-ақ, мақаланы жазу барысында талдау, ой қорыту, анализ, синтез әдістері қолданылды.

Мақаланы жазу барысында белгілі әдебиет зерттеушілері мен фольклортанушы ғалымдардың поэзия мен эпос генезисін талдаған ой-тұжырымдары басшылыққа алынды.

Өнер тарихын зерттеушілер поэзияның пайда болуына байланысты, ең алдымен, оның тууына себеп болған қоғамдық және рухани факторларды ғылыми тұрғыдан зерттеуге ден қойған. Г.В. Плеханов осы мәселені байыптау үшін неміс ғалымы Карл Бюхердің «Жұмыс және ырғақ» атты еңбегіндегі пікірді таяныш етіп, тарихи тұрғыдан ой топшылайды. Автор «...К. Бюхердің топшылауынша, белгілі бір ырғақтың әуенінен ауытқымай қозғалып тұрған дене өз қимылының бұл секілді тактіге сәйкесу заңдылығын образды сөз қолданыстарына да телиді. Екінші, ауыздан шығатын сөз де өлшемнен аспауы тиіс. Бұл пікірдің шындыққа сай келетініне тағы бір дәлел мынау – қоғамдық дамудың төменгі сатыларында адамдар бір қалыпты қозғалысты қажет ететін жұмыс үдерісін, әдетте, өлеңмен сүйемелдеген. Демек, адамның дене қимылы мен өлеңнің ырғағын өзара сәйкестендіріп тұрған да сол өндіріс үдерісінің сипаты» [3, 316-б.], - деп қорытады. Ғалым осылайша поэзияның бастау арнасын еңбек үдерісінен іздеу қажет деген К. Бюхердің тұжырымына табан тірейді. Оның бұл пікіріне өлең ұйкастарының ямб, трохей, спондей, анапест, тағы басқа болып бөлінуін дәлел етеді. Мұндай болжамды, яғни, еңбек теориясын қоштап В.М. Жирмунский де өзінің ертеректегі зерттеулерінде жазған. Ол ежелгі дәуірдегі ұжымның бірлескен еңбек үдерісін сүйемелдейтін өлеңдердегі сөз бен әннің басын біріктіретін ырғақ деп атап өтеді.

Поэзияның пайда болу тарихын зерделеуге байланысты өлең ырғағын қарастырған басқа да ғалымдар бар. Солардың қатарында осы мәселеге қатысты тұшымды пікір білдірген, орыс былиналарын зерттеуші М.М. Плисецкий болды. Ғалым орыстың эпостық жырларын қалыптастырған шешуші факторды тілге тиек ете келіп, ырғақтың қызметін былайша түсіндіреді: «Ырғақ дегеніміз – біркелкі сөйлеу құбылыстарының тұтас кешенінің қайталану заңдылықтарын көрсететін тілдік материалдар ұйымы. Бұл кешенге өлең құрылысының қабылданған жүйесіне қарай түрлі сөйлеу элементтері енуі мүмкін: өлеңдегі екпін санының реттелуі, тармақ пен оның бөлшектеріндегі буын саны, өлең жолдарының құрылымы, тағы басқалар» [4, 135-б.]. Өлең жүйесінің пайда болып қалыптасу тарихында ырғақтың мазмұннан да басымырақ түсіп, поэзияның басты, шешуші құрамдас бөлігі болғаны анық. Сөз бөлшектерін теңестіруші, белгілі бір өлшемге түсіруші тарихи объективті категория болып табылатын өлең ырғағының табиғатында екі түрлі негіз бар. Бірінші, ырғақ біздің санамыздан тыс объективті құбылыс ретінде адамдардың сөйлеу тіліне ықпал етіп, қарым-қатынастың өлең тілі деген жаңа ресурсын қалыптастырды. Екінші, ырғақтың өзі поэзияның бөлінбейтін басты бір элементі ретінде сіңісіп, ұжымның күш қосып еңбек етуіне қажетті эмоциялық құралға айналды деген ғылыми дәйектемелерді негізге алдық.

Талдау мен нәтижелер

Жалпы поэзияның туу, қалыптасу жолына зерттеу жүргізген ғалымдардың қай-қайсысы да Карл Бюхердің теориясын түгелдей дұрыс деп қабылдамайды. Қайта оның өлеңді танудағы бірыңғай психофизиологиялық үдеріске ғана сүйеніп, поэзияның көркемдік, эмоциялық әсері, образдылық сынды эстетикалық категорияларды назардан тыс қалдырғанын сынайды. Мәселен, М.И. Косвен өлең өлшемінің қалыптасуын тек қана ырғаққа байланысты деп қарамай, оның негізінде қарым-қатынас құралы болып табылатын

тілдің сөйлеу қызметіне тән заңдылықтар жатқанын атап көрсетеді. Сонымен бірге ғалым ырғақтың тек поэзияға ғана меншікті нәрсе емес екендігін, яғни, оның саз әуенін тудыруда да қызмет атқаратынын келтіреді. Бұл жөнінде былайша ой қорытады: «К. Бюхердің пікірі бір ғана мәселеде дұрыс, өйткені еңбек үдерісіндегі ырғақ саз ырғағының жекелеген түрлерін тудырған... Алғашқы қауым кезеңінің вокальді сазы осы қарапайым түрімен шектеледі. Ал әуен көп кейін пайда болды» [5, 156-б.].

Көптеген зерттеушілер поэзия бейнелеу өнерінен кейін пайда болған деп пайымдайды. Шынында да толыққанды өлеңге қарағанда, өзінің көрген-білгенін жартасқа ойып салу өнері бұрынырақ қалыптасқаны айдан анық. Өлең шығару тетіктері мен қажеттіліктері толық іске асуы үшін адамның тілі жетілуі тиіс еді. Кез келген өнер түрі қарапайымнан күрделіге қарай дамיתыны айқын. Тілдің даму сатысы поэзияның туып, қалыптасуына негіз болды.

Адамның алғашқы сөйлеу тілі, әрине, бір буынды сөздер, екі және үш мүшелі сөйлемдерден құралды. Мұндай сөйлеудің ырғағы: «Бір-екі. Бір-екі-үш. Бір-екі-үш. Бір-екі...».

Көңіл-күйге, ішкі сезімге әсер ету сөйлеу тілінің ырғағына байланысты екенін адамзат заман өткен сайын терең сезіне бастады. Ондаған ғасырлар аралығында ым мен қимылдың үйлесімінен би өнері, уақытты тоқтатып, көрген-білгенін ұзақ сақтауға ұмтылудан бейнелеу өнерінің алғашқы үлгілері пайда болды.

Мындаған жылдар көлемінде адамзат сөйлеу тілінің дамуы нәтижесінде өлшемсіз сөзден өлшемді сөз қолданысына көшті. Мұны жетілдіруші – бақсылар мен алғашқы жыршы-жыраулар. Осылай біртіндеп даму арқылы ұйқасты өлеңдер пайда болды. Жетіле келе тілдің жарқырап көрінетін биігі поэзия қалыптасты. Ұлы Абай: «Өлең – сөздің патшасы» дегенде дәл осыны меңзеген.

Аристотель өзінің «Поэтика» атты еңбегінде поэзияның шығу тегіне тоқталып, мынадай тұжырым жасаған: «Жалпы алғанда, адам жаратылысынан көрініс табатын екі себеп поэзияны тудырды. Бірінші себеп – еліктеу. Адам басқа жан-жануарларға қарағанда еліктеуге барынша қабілеттілігімен ерекшеленеді. Соның арқасында адам баласы білімге ие болды. Екінші себеп – еліктеу арқылы рахат сезіміне бөлену. Күнделікті өмірде болып жатқан оқиғалар осының дәлелі болып келеді. Біз рахаттана қарайтын нәрселермен қатар жиіркенішті заттар мен құбылыстар болады...»

...Үйлесімділік пен ырғақ сияқты еліктеу де адам болмысына тән. Сол себептен де ежелгі дәуірдің өзінде табиғатынан дарынды адамдар болды. Олар өз дарынын аз-аздан, біртіндеп дамыта отырып, импровизациядан поэзияны тудырды» [6].

А.Н. Веселовский поэзияның шығу тегін синкретизмнен іздейді. Оның пікірінше, халықтардың тұрмысы мен салтында мимика, эпика, лириканың элементтері қатар өмір сүреді, сөз музыкамен және бимен бірлікте болады. Осындай синкреттілік сипаттағы өнерден бөлініп, бір жағынан, комедия мен трагедия, екінші жағынан, лирика шығады. Лирикаға біртіндеп ішінара тарихи мәні бар эпос элементтері сіңісе береді. Осылайша эпос пен лириканың аралығында өткінші сипаттағы бір құбылыс пайда болады. Бұл құбылысқа А.Н. Веселовский «лиро-эпос кантиленсы» деп айдар таққан [7, 92-б.]. Аталған теория бойынша, лиро-эпикалық жыр басқа поэзиялық туындыларды қанаттандыратын ұя тәрізді қызмет атқарады да, одан өрбіген эпикалық өлең кейіннен барып эпос пен эпопеяға қажетті материалға айналады. Дегенмен, әлемдік фольклортану ғылымының тәжірибелеріне сүйенсек, А.Н. Веселовский ұстанымының дұрыс жақтарымен қатар теріс тұстарының бар екені байқалады. Әдеби үдерісте белгілі бір жанрлардың бұрын, екіншілердің кейін пайда болатыны күмән тудырмайды. Алайда ғалым осы идеяның қызығына түсіп, бірнеше жанрдың қатарынан бір мезгілде пайда болу мүмкіндігін ұмыт қалдырады. Осының нәтижесінде өзінің «бір жанрдан екінші жанр туындайды» деген ұстанымына әдебиеттің бүкіл даму жолын сәйкестендіруге тырысқан. Ғалымның жанрлардың қалыптасуы мен

дамуы жөніндегі заңдылықтарды кеңінен қамтуын В.Я. Пропп құптай келіп, лирика мен эпостың генезисін тұрмыс-салт пен ғұрыпқа әкеліп тіреуін қатты сынға алады. Орыстың ғұрыптық поэзия үлгілері мен эпос арасындағы шығу тегінің байланысына орай мынадай тұжырым жасайды: «Эпос ғұрыптық немесе ғұрыпқа қатыссыз лирикадан тумайды. Өйткені ол өзіндік, яғни, лирикаға тәуелсіз дамуға ие» [8, 295-б.]. Эпостық жырларға деген бұл көзқарас көптеген зерттеулерге негізгі бағыт болды. Сондай-ақ түрік халықтарының эпостарын зерделеуде де орын алды.

Әрине, қоғамның дамуы барысындағы жаңа кезеңдер шағын көлемді өлең жанрларымен шектеліп қалмай, поэзияны ілгері сүйреп, күрделі ой-сананың көрінісін бейнелейтін дәрежеге жеткізді. Поэзияның осы даму үдерісін тарихи тілдік тұрғыдан талдаған ғалым Құлмат Өмірәлиев «XIV–XV ғасыр қазақ халқы үшін өзінің алдына халық болып қалыптасу міндетін қоюға қажетті жағдайлар жасаған дәуір болады да, адамдардың рулық, тайпалық мүддеге тұйықталған барынша тар шеңберлі, өріссіз түсінігі орнына елдік ұғым, біртұтас жұрт болып ұрандату идеясы алға шықты, жалпыхалықтық сана туып дамыды. Міне, бұл кез қазақ халқының эпостық жырларының туу дәуірі болды. Басқа емес, дәл осы дәуірде жоғары идеяның құралы ретінде қазақтың алғашқы төл эпостық жырлары – «Ер Қосай», «Ер Көкше», «Тоқтамыс» дүниеге келді. Халық өзінің эпостық жыры арқылы поэтикалық тілді де туғызды. Сөйтіп, XIV–XV ғасырда қазақ халқы қыпшақ-қазақ әдеби тіліне «Ер Қосай – Ер Көкше», «Қозы Көрпеш», «Тоқтамыс» сияқты эпостық жыр негізінде көрінген ауыз әдеби тіліне ие болды. Бұл соңғы тіл өзінің жауынгерлік лексикасымен әрі көне тарихтың сөз қолданыс дәстүрімен, жеке оралымдарымен кейінгі дәуірдегі бар эпостық жырға, жеке ақындарға тілдік ұғым болды» [9, 78-б.], - деп жазады.

Тарих қойнауына бойлайық. Алғашқы қауымдық құрылыс кезеңіндегі адамдардың барлығы өз тұсындағы фольклорды білуге міндетті болған. Білмеген адам бірде болмаса, бірде апатқа немесе ауруға шалдығуы, аң аулауға шыққанында аңды кездестіре алмай аштан өліп қалуы, аң иелеріне арнау-арбау оқымаса, олардың қаһарына ілінуі, түрлі аурулардың иелеріне бағышталған дұға, арбауларды білмей қалса, өлімге ұшырауы, түрлі тыйымдардың ішінен бірін білмей қалса, басқа да қауіп-қатерге ұрынамыз дегенге имандай сенген. Басқаша айтқанда, фольклорды білу – тіршілік етудегі ең қажетті шарт. Бұл кезеңде фольклор шын мәнінде ұжымдық шығармашылық дәрежесіне жеткен.

Көне дәуірлерден келе жатқан магияның түрлері кейінгі замандарда өзінің ізін жоғалтқан жоқ. Сол кезеңдердегі магиялық көзқарастар бүгінге дейін сақталып келеді. Алғашқы қауымдық құрылыс адамдары өзге қауымды әрқашан өздеріне жау санаған. Сондықтан бөтен қауымдардың адамдарына ауру тигізу, оларға өлім апатын төндіру мақсатымен магиялық ырымдарды орындағаны күмән тудырмайды. Магияның бұл түрі – сиқырлау. Бұл біздің заманда да кездеседі. Түрлі аурулардың табиғаттағы кесір күштер мен зияндық әрекеттерден пайда болатындығына сенген алғашқы адамдар ауруларды емдеу үшін магиялық ырымдарды пайдаланды.

Егіншілік, мал шаруашылығы арқасында өздерін тұтас табиғаттың ажырамас бөлігінен алыстатып алған жаңа тас (неолит) дәуірі адамдары дүлей күшке толы жаратылыс күштеріне тәуелді екендіктерін, мұндай алапаттың сырына ақыл-ойларының жете алмайтындығын сезінген. Бұл – заңды. Өйткені адамзаттың табиғат туралы ғылыми түсініктері кейінгі дәуірлерде ғана қалыптаса бастады. Сол себептен неолит адамдары айналадағы табиғатты түрлі қияли, ғажайып, кесірлі әрі киелі күштерге толы кеңістік деп түсіне бастайды. Бұл ғажайып бейнелердің пайда болуына неолит адамдарының абстрактылы ой-санасының палеолитке қарағанда едәуір дамығандығы әсер еткені айқын. Осының негізінде кесірлі күштердің қаһарына түспеуге, соның салдарынан киелі күштерден медет тілеуге қатысты ырымдар пайда болды.

Ал палеолит дәуірінде тотем (өздерінің тегін белгілі бір жан-жануарлардан тарату, мысалы көне түріктердің көкбөріден, т.с.с.) қауым мүшелерінің түпкі атасы, ал қауым тотемнің туысқандары әрі тотемнің адам бейнесіндегі көріністері ретінде қабылданған. Демек, тотем мен қауым қандас туыстық біріктірген тұтастықты құрады. Бұл палеолит адамдарының өзін-өзі табиғаттың ажырамас бөлшегін сезінуден туған. Неолит дәуірінде бұл сезім мен сенім өзгерді. Адам табиғаттан алшақтай бастады. Тотем адамдар табынатын киелі күшке айналды. Осы жағдайлардың нәтижесінде неолит дәуірінде түрлі ырымдар айтыла бастайды. Аңға шыққанда айтылатын ырымдар ырғақты сөздер, әуендер мен осы ырғақ, әуенге сай билермен орындалды. Әуел баста мұны көпшілік атқарып жүрсе, заман өте келе арнайы осы ырымдарды орындаушы, ауру адамдарды емдеуші жеке тұлға қалыптасты. Мұның түрік халықтары фольклорындағы өкілі – бақсы.

«Бақсы» сөзінің шығу төркіні туралы түрлі пікірлер бар. Белгілі фольклортанушы ғалым Е. Тұрсынов: «Г.Н. Потанин бір еңбегінде «бақсы» сөзін моңғолдың «бөө» және түрік халықтарының «кісі» сөздерінің қосылуынан жасалған деп болжаған болатын. Біздіңше, бұл болжаммен келісуге болмайды, өйткені «к» дыбысының «қ»-ға айналуы түркі-моңғол тілдерінің заңына тіпті келмейді, қайта, керісінше, «қ» «ғ»-ға ауысатын жағдай бар (түрік, әзербайжан, қазан татарлары, гагауз тілдерінде, түрікше сөйлейтін еврейлердің (қарайымдардың) диалектінде). Оның үстіне, бір-бірімен үндесіп тұрған «ө» дыбысы мен «і» дыбысының қалайша жуан дыбысқа айналатынын (бөөкісі – бақсы?) түсіну қиын» [10, 46-б.], - деп жазады. Шоқан Уәлиханов «бақсы» сөзін қазаққа сырттан ауып келген сөз, оның моңғол тіліндегі мағынасы «ұстаз», ұйғыр тіліндегісі «оқымысты» деп жазған. Ал В. Бартольдтың анықтамасы басқа зерттеушілермен салыстырғанда қисынды. Ғалым: «Бахшы – шығыс түркі және парсы тілдерінде моңғол дәуірінде пайда болған, өзге тілден (сірә, санскриттегі «бхикшудан») алынған сөз; алдымен буддалық дінбасылардың атауы, осы мағынасы «хо-шан», тибеттің «лама» және ұйғырдың «тойн» сөздеріне келеді. Түріктер мен моңғолдарға арналған ұйғыр жазуымен жазылған құжаттарды дайындаған түрік тектес халықтар хат-қағаз жазушыларды да бахшы деп атаған; Бабырдың айтуына қарағанда (Бабур-наме, Беверидждің бастыр) моңғолдар сынықшыларды (джаррах) да осылай атаған. Үндістандағы Бабырлардың мемлекетінде бахшы деп жеке-жеке жасақтардан есеп алып, оларға жалақы төлеу ісін басқарған әкімшіні атаған. Қазіргі кезде қалмақтарда, моңғолдарда және маньчжурларда бұл сөз жоғары діни дәрежесі бар адамның атауын білдірсе, қазақтарда – арбау айтып, ауруларды емдейтін сиқыршы мен болашақты болжағыштардың, түркімендерде – халық арасында өлең айтатын кісілердің (қазақтың бақсысы да сарынын музыкалық аспабы қобыздың дауысымен сүйемелейді) атауы болып жүр» [11, 47-б.], - деп түйіндейді. Әбілғазы өзінің «Түрік шежіресі» деген еңбегінде: «Әуелде ұйғырдың хат-қағаз жазушыларын және буддалық тақуаларды атау үшін қолданған бұл сөз моңғолдарда «хат-қағаз» жазушы», «әкімші» мағынасына ие болды... Түркімендерде бахшы екі мағынада қолданылады: «ақын», «білгіш»...», - деп жазады. «Бақсы» сөзінің «ұстаз», «ақын», «емші», «тылсым білімді білуші» деген мағыналарын келтіре келе, Е. Ысмайылов, Б. Сарыбаев та өздерінің зерттеу еңбектерінде қазақтың «бақсы» сөзінің «бахшы» сөзімен түбірлес екендігін көрсетеді.

«Бақсы» сөзінің шығу төркінін анықтау үшін тілдік талдауға ғана сүйенбей, сонымен қатар бақсылардың атқарған қызметін зерделеу арқылы пайымдағанымыз дұрыс. Әдебиеттанушы ғалым Бейсенбай Кенжебаев қазақ бақсылары туралы: «Ол әрі жыршы, әрі күйші, әрі дәрігер, әрі сәуегей» [12, 42-б.], - деп жазады. Бақсыларға қатысты ауыз әдебиеті үлгілері кеңес дәуірінде толық жиналып, терең зерттелмеді. Көбіне бақсылықтың кертартпалық жағы ғана тілге тиек етілді. Дегенмен де бақсы сарынының ауыз әдебиеті мұраларында сақталған үлгілері туралы жазбау мүмкін емес еді. Б. Уахатовтың «Қазақтың халық өлеңдері» (1974 ж.) атты зерттеуінде бақсылар шығармашылығына арналған жеке

тарау берілді. Ғалымның өзіне дейінгі зерттеушілерге қарағанда пікір ерекшелігі – бақсы сарының «діни шығармашылық» деп сыртқа тебуге қарсы шыққандығы. Бақсылықты қазақ фольклорының толыққанды саласы деп дәлелдеді.

Бұл мәселені айқындау үшін ең алдымен бақсылықтың пайда болған дәуірін, сол кездегі адамдардың рухани өмірінің ерекшелігін жан-жақты зерделеген жөн. Алғашқы қауымдық құрылыс өнерін зерттеуші ғалым А. Формозов: «Қандай болмасын құбылыстың пайда болуы тарихын білмей тұрып, біз оның ішкі мәнін де түсіне алмаймыз. Демек, өнердің қоғам өмірінде атқаратын қызметін дұрыс бағалауымыз үшін біз оның ең ертедегі формаларын өте ұқыпты тексеріп шығуға тиістіміз», - деп жазып, ойын әрі қарай былай тұжырымдайды: «Ең ертедегі өнердің зерттеу ісі едәуір кедергі жасап жүрген, қазірде ескіріп қалған жабайы ұғымдардан арылуды талап етеді. Философтардың кейбіреулері өнердің дінмен ешбір байланыссыз пайда болып, дамығандығын дәлелдеуді қазіргі күнге дейін парызы деп есептеп жүр. Алайда клерикал ғалымдардың «өнерді тудырған – дін» деген теориясы қаншалықты теріс болса, бұл пікір де тарихқа солай қайшы келеді... Алғашқы адамдар санасының әрі діни, әрі өмірден алынған тәжірибе элементтері қабысқан синкретизмі жөнінде айту керек» [13, 8-б.].

Сібір халықтарының бақсылығын арнайы зерттеген ғалым Д. Зеленин бақсы даңғыра қағып, ұйықтап жатқан жын иелерін оятып, өзіне шақырады деп жазады. Бұл ежелгі адамдардың түсінігі жын иелерінің ән-күйді құмартып тыңдайды деген наным-сенімінен шыққаны белгілі. Қазақтардың бақсы сарыны өлеңмен айтылатыны да осының дәлелі. Өзбек халқында батырлық эпосты, түркімендерде өлең-жырларды орындаушыларды «бахчы» деп атайды. Мұның да түп негізінде түрік халықтарына ортақ тарихи негіз жатқаны айқын. Қырым татарлары «жырау» деп болашақты болжайтын сәуегейлерді атайды екен.

Фольклортанушы Н. Смирнова: «Жырау сөзінің мағынасы – «жыр айтушы» деген сөз. Бұл жыр айтушылар институты қаншалықты көне болса, атауы да соншалықты көне» [14, 40-б.], - деп жазады. Есмағамбет Ысмайылов Ильминскийдің пікіріне және татар тілінде «жыру», «жыруче» сөздерінің «жыр» сөзімен мағыналас екендігіне сүйене отырып, «жырау» сөзін «жыр», «жыр айтушы», «жырламақ» сөздерімен байланыстырып, бұл сөздің мағынасы «тарихи жыр айтушы, болашақты болжаушы» екендігін атап өтеді [15]. Бұл пікірді қарақалпақ фольклортанушысы Қ. Айымбетов та қолдайды [16]. «Жырау» деген сөздің шығу негізі – «жыр жырлау». Зерттеушілердің пікірлеріне сүйенсек, жырауларға тән басты ерекшелік төмендегідей:

1. Болашақты болжап, хан мен халыққа ақыл-кеңес беруші, тура жол нұсқаушы;
2. Батырлық эпос пен тарихи жырларды айтып, сарбаздардың рухын көтеруші.

Түрік халықтарының батырлық эпостарында қаһарманның қайтпас қайсарлығын ежелден ел санасында айрықшы қасиетке ие болған аңдарға теңеу қалыптасқан. Ерте дәуірлерде, поэтикалық көркем тіл пайда болып жатқан кезеңде, мұндай ерекше теңеу, эпитеттердің туындауына сол замандардағы тайпаның сол жыртқыш аңдармен туыстығына байланысты тотемдік ұғым-түсініктерден туындап, қалыптасқаны дәлелдеуді қажет етпейді.

Эпос тұрмыс-салт өлеңдерінің өрнегінен, сыршыл лириканың әсерлі психологизмінен, мифологиялық аңыздардың ғажайып образдарынан, халық ойындарының диалогтерінен, тағы басқа фольклор жанларының бейнелі сөз кестелерінен синтезделіп, қорытыла келіп, тарихта із қалдырған кезеңдердің сипатын бейнелеп көрсететін жанр болып қалыптасты. Батырлық жырдың табиғатымен тұтасып кеткен бұл элементтерді бірден байқау мүмкін емес. Егер тереңдеп талдап, жан-жақты зерделер болсақ, органикалық тұтастықтағы эпос құрамынан жоғарыдағы элементтердің үйлескен сарынын табамыз. Мысалы, Мұхтар Әуезов «Қозы Көрпеш» жырындағы осындай сипат жөнінде былай деп жазады: «Жырда халық аузында айтылып жүрген салт өлеңдерінің сарыны, үлгісі күшті, қаһармандардың сөзі (монолог) үш-ақ жерде келеді (екі қыздың ел-жұртымен қоштасуы, естірту, Қозының зары).

Айтыс та, монолог те өзіне лайықты орында беріліп, жырдың әсерін күшейткен» [17, 192-б.]. Ғалым өзінің өткен ғасырдың отызыншы жылдарының соңында Л. Соболевпен бірігіп жазған мақаласында кейбір тарихи тұлғаларды жоқтау өлеңдерінің батырлық эпосқа мейлінше ұқсас келетінін жазады. Осы пікірді дәлелеу үшін «Мамайды жоқтау» өлеңін мысал етеді.

Мұхтар Әуезов қырғыз фольклорына байланысты зерттеулерінде қаһармандық жырлардың генезисіне байланысты салт өлеңдерінің қатысы туралы пікірін әрі қарай дамытады. Ғалым туысқан халықтың «керез» (өсиет) және «кошок» (жоқтау) деп аталатын тұрмыс-салт жырларының эпосқа жанасымды екенін, кейбір ретте батырлық жырдың бір тарауына айналып кететініне ой жүгіртеді. «Манас» жырының аяқталған бір тарауы Шоқан Уәлиханов жазып алған Көкетайдың өсиеті екенін, сондай-ақ Радлов хатқа түсірген нұсқасында Қаныкейдің жоқтауына эпостан көлемді орын берілгенін дәлел еткен. Қырғыз халқында жоқтау өлеңдердің орындалуы дәстүр жағынан да, көлемі жағынан да батырлық эпосқа жақын келетінін жазады. Керез бен кошок сынды салт өлеңдерінің қырғыздың батырлық эпосының қалыптасуына негіз болғанын ғылыми тұжырымдайды: «Халықтың сүйікті ұланына, батырына, солардың қазасына арналған, олардың өмірі мен іс-әрекетін, ерлігін баян ететін өте-мөте ежелгі кейбір жоқтаулар шын мәнісіндегі дастанға айналған, - деп жазып, мынандай қорытынды жасайды: - Сөз жоқ, қазақ эпосының батырлық жырларын шығарғанда ақындар сондай жоқтаулардың қайсыбіреулерін негізгі фабулалық желі ретінде пайдаланғаны күмәнсіз» [17, 196]. Жоқтаудың белгілі бір тарихи шындықтан туған халық шығармасы екендігін ескертіп, эпостың да өмірден алынған оқиға негізінде пайда болып өрбитінін екі жанрдың генезисіндегі жақындықтан деген пікір білдіреді.

Қазақ поэзиясының генезисі мен эволюциялық дамуына қатысты зерттеу жүргізген ғалымдар Б.Ө. Сманов, Е.Б. Абдимомынов, Ш.Д. Куттыбаев былай деп жазады: «Көне дәуірден сыр шертетін Орхон-Енисей деп аталатын көне жазбаларда түркі халықтарының батырлыққа толы қаһармандық жорықтары, жеңістері мен жеңілістері, наным-сенімдері, тұрмыс-тіршілігі, сыртқы жаулардан қорғанып, елдік мүдде мен мұраттарға жету жолындағы әрекеттері, еркіндікті аңсап, тәуелсіздікке ұмтылғандығы туралы баяндалған. Көптеген түркі халықтарының басын біріктіріп, әлемдік деңгейде Түркілердің империясын құрған қуатты мемлекет түрлі тарихи оқиғалар мен сыртқы дұшпандардың іріткі салуының салдарынан ішкі талас-тартыстан біртіндеп ыдырай түсті... Демек, қазіргі жер әлемдегі түркі халықтарының өткен тарихи өмірі, қоғамдық-әлеуметтік жағдайы, мемлекетінің тарихы, дәстүр салты мен тұрмыс-тіршілігінің келбеті және т.б. қырларының барлығы да көне әдеби жазбалардың мәтіндеріне сүйеніп дайындалған. Сондықтан, осы кезеңдерде қазіргі қазақ поэзиясының ең алғашқы көркемдік ерекшелігінің сипаты жыр жолдарымен суреттеліп басталған деп айтуымызға болады. Бұдан шығатын қорытынды, қазақ поэзиясының генезисі – қазақ сөз өнерінің тарихымен сабақтаса отырып, бір уақытта қалыптасқан. Ол ғұндар мен сақтардың, көне түркілердің дәуірі еді» [18].

Заман өте келе батырлық эпос өзінің басты жанрлық белгісі – елді сыртқы жаулардан қорғау, ерлікті дәріптеу деген поэтикалық өрнекпен көмкеріліп, өзінің шырқау биігіне жетті. Бұл орайда эпостанушы ғалым Ш. Ибраевтың: «Батырлық жыр айнала қоршаған дүниенің тылсым күштерін білуді, қалыңдық үшін күресуді дәріптемейді, ел қорғау, жерін жаулардан азат ету идеясын алға ұсынады... Әсіресе, көркемдік жинақтаушылық сипаты бар «қалмақтар», «қызылбастар» дейтін ұғымдар маңызды қызмет атқарады» [19, 55-б.], - деп түйіндеуінде ғылыми негіз бар. Фольклортанушылар Т.Ә. Қоңыратбай, Қ. Қоңыратбай өздерінің мақалаларында: «Эпостың көркемдік-поэтикалық жүйесін қуалап кеткен ХХ ғасырдағы фольклортану ғылымы оның тарихи-этникалық мәселелерімен аз айналысты. Мәселе фольклортану ғылымындағы тарихи мектеп пен салыстырмалы-типологиялық тәсіл ұстанымдарының арақатынасына барып тірелген еді.

Бұл мәселеге фольклор зерттеушілері бұрын да қалам тартқан. Алайда қаһармандық эпосты әдеби-поэтикалық талдау шеңберінде зерделеу ісі елеулі жетістіктерге әкеле қоймады. Жарты ғасырға жуық мерзімдегі фольклортану тарихы ғылыми танымның бір деңгейінде тұрақтап қалуымен ерекшеленді» [20], - деп жазады. Батырлық жырлардың құндылығы тек көркемдік-поэтикалық яки тарихилығында ғана емес, танымдық-ақпараттық сипатында да жатқандығын атап көрсетеді. Қалай болғанда да қаһармандық эпостың жанрлық табиғатын жан-жақты тану үшін оның шығу тегі мәселесін ғылыми зерделеу күн тәртібінде тұр.

Қорытынды

Генезис мәселесіне қатысты жүргізілген ғылыми зерттеулерді салыстыра келе, поэзияның пайда болуы ұзақ эволюциялық үдерістен өткендігіне, оның сүрлеу-соқпақтарын пайымдауға толық мүмкіндік бар екендігіне көз жеткіздік. Өнердің басқа түрлері сияқты өлең де алғашқыда адамның өзін қоршаған құбылыстар мен заттардың ырғағын қайталаудан, бейнелеуден келіп туған. Алғашқы қауым адамдары жұмыс үстіндегі қимыл ырғағын тілге де телиді. Соның нәтижесінде белгілі бір өлшеммен шектеліп, іштей ұйқасқан сөздердің тізбегі құралады. Ырғақтың қарқыны еңбек үдерісінің сипатына сай болғандықтан, қимылдың өзгеруіне қарап алғашқы поэзия үлгілерінің ырғағы да жаңарып отырады. Кейінірек еңбек үдерісін сүйемелдеуге ырғақтың қажеті болмай қалған кезде өлең тек адамның рухани эстетикалық сұранысын өтейтін дербес өнер ретінде қалыптасты. Поэзияның пайда болуындағы бұл заңдылықтар жекелеген бір ғана халықтың тәжірибесі деп қарауға болмайды. Бұл – бүкіл адамзаттың даму тарихындағы ортақ жеміс. Алғашқыда еңбектің ең жабайы түрлерін сүйемелдеу мақсатынан туған ырғақ келе-келе заман өткен сайын өлшемін жаңартып, кең арналы поэзияға негіз болды. Соның нәтижесінде оның бастапқы кедей мазмұны өрісін ұлғайтып, тың мағына, биік өремен толыға берген. Мұның дәлелі – қоғам дамуының барлық кезеңдерін поэзия бедерлеп, кейінгі ұрпаққа қалдыруы. Сондықтан поэзия адамзат өркениетімен бірге дамып, халықтың ой-санасының өсу жолын айқындайтын рухани мұраға айналды.

Батырлық эпостың туып, қалыптасуына ежелгі адамдардың наным-сенімі нәтижесінде туған алғашқы өлең үлгілері негіз болғаны күмәнсіз. Қаһармандық жырларды орындаушылардың өзбек, түркімен халықтарында да «бахчы» аталуы, көптеген түрік халықтарындағы жырау-жыршылардың болашақты болжайтын сәуегей деп қабылдануы бұл тұжырымға дәлел.

Қазақ батырлық эпос сюжеттерінің туып, қалыптасу дәуірлеріне келсек, зерттеушілер жекелеген эпикалық туынды версияларын негізге ала отырып, оның генезисі мәселесінде VI–VIII ғғ. бастап, XVI–XVII ғғ. дейінгі түрлі кезеңдерді ұсынып жүр. Осы сауалға эпостың пайда болу уақытының тарихи тұрғыдан тым алыс болуына байланысты сенімді жауап беру қиын. Халық шығармашылығына өзек болған тарихи деректерге сүйене отырып, сюжетті еншілеу немесе негіздеу кезеңін шамалап айтуға болады. Батырлық эпостың арғы сюжетін (прасюжетін) айқындау көрсеткендей, ол патриархалды-рулық құрылыс дәуірінен бастау алып, ру-тайпалық жүйенің қалыптасқан кезеңінде пайда болды. Сонымен қатар барлық ұлттық версияларда ерте феодализм мен орта ғасырға тән көріністер орын алады. Баяндау құрылымында орта ғасырлық көріністердің болуын жыршылардың ежелгі сюжетті қайта өңдеу нәтижесі деп қарастырған жөн. Яғни, бағзы замандардың оқиғалары уақыт өткелдері арқылы халық жадынан біздің күндерге келіп жетіп, нәтижесінде эпостағы көптеген сюжеттік желілер, қалмақ дәуіріне дейінгі сарындар жоғалып, кейде өңделіп, кейде қайта ой екшеуінен өткізілген.

Сонымен, түрік халықтарының эпостарындағы сюжеттерді негізге ала отырып, біз олардың генезисі ежелгі және орта ғасырлар тарихымен тікелей байланысты болып келеді деген тұжырым жасаймыз.

Ежелгі эпос өзінің тұтастану үдерісінде алғашқы арналарын өлеңнен емес, қара сөзден бастап, бірте-бірте өлең жүйесіне түскен дейтін де ғылыми дәйектер бар. Кез келген батырлық жырдың сюжеттік-композициялық ерекшелігін жан-жақты танып білу үшін жанрдың шығу тегі мәселесі теориялық тұрғыдан тұжырымдалғаны жөн. Қазақ фольклортану ғылымындағы батырлық эпос жанрының генезисі мәселесі әлі де болса тереңдеп зерттеуді қажет етері даусыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеулер мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2013. – 206 б.
2. Евсеев В.Я. Исторические основы карело-финского эпоса. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1960. – 341 с.
3. Плеханов Г.В. Искусство и литература. Т. 2. – М.: Гослитиздат, 1958. – 667 с.
4. Жирмунский В.М. Теория стиха. Введение в метрику. – М.: Ленанд, 2023. – 319 с.
5. Плисецкий М.М. Историзм русских былин. – М.: Высшая школа, 1962. – 240 с.
6. Косвен М.И. Очерки по истории первобытной культуры. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 214 с.
7. Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. – Минск: Литература, 1998. – 1392 с.
8. Пропп В.Я. Русский героический эпос. – М.: Миф, 2023. – 800 с.
9. Өмірәлиев Қ. XV–XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Павлодар: Торайғыров атындағы университет, 2010. – 305 б.
10. Тұрсынов Е. Қазақ әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы: Ғылым, 1976. – 200 б.
11. Бартольд В. Сочинения. Том V. – М.: Наука, 1968. – 194 с.
12. Қазақ әдебиетінің тарихы. I том, 1-кітап. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым. Академиясының баспасы, 1948. – 368 б.
13. Формозов А. Памятники первобытного искусства. – М.: Наука, 1966. – 136 с.
14. Смирнова Н.С. Казахская народная поэзия. – Алма-Ата: Наука, 1967. – 134 с.
15. Исмайылов Е. Ақындар. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1956. – 340 б.
16. Айымбетов К. Каракалпакские народные сказители: Автореф. дисс. ... док. филол. наук. – Ташкент, 1965. – 28 б.
17. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
18. Сманов Б.Ө., Абдимомынов Е.Б., Куттыбаев Ш.Д. Қазақ поэзиясының генезисі мен эволюциялық даму жолдары (көне дәуірден XX ғасырға дейін) // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы, «Филология» сериясы. – 2020. – №4 (74). – Б. 306–313.
19. Ибраев Ш. Түркі эпосының поэтикасы мен типологиясы (қазақ батырлық жырлары негізінде). – Астана: Сарыарқа, 2012. – 333 б.
20. Қоңыратбай Т.Ә., Қоңыратбай Қ. Өткен дәуір ойшылдары қаһармандық эпостың танымдық табиғаты туралы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №1 (119). – Б. 183–197.

REFERENCES

1. Baitursynov A. Adebiet tanytqysh. Zertteuler men olender [Literary critic. Research and poems]. – Алматы: Atamura, 2013. – 206 b. [in Kazakh]
2. Evseev V.Ia. Istoricheskie osnovy karelo-finskogo eposa [Historical foundations of the Karelian-Finnish epic]. – М.-Л.: Izd. AN SSSR, 1960. – 341 s. [in Russian]
3. Plehanov G.V. Iskusstvo i literatura [Art and Literature]. Т. 2. – М.: Goslitizdat, 1958. – 667 s. [in Russian]
4. Jirmunski V.M. Teoria stiha. Vvedenie v metriku [Verse Theory. Introduction to Metrics]. – М.: Lenand, 2023. – 319 s. [in Russian]

5. Plisecki M.M. Istorizm russkikh bylin [Historicism of Russian epics]. – M.: Vysshaya shkola, 1962. – 240 s. [in Russian]
6. Kosven M.I. Ocherki po istorii pervobytnoi kultury [Essays on the history of primitive culture]. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1953. – 214 s. [in Russian]
7. Aristotel. Etika. Politika. Ritorika. Poetika. Kategorii [Aristotel. Ethics. Politics. Rhetoric. Poetics. Categories]. – Minsk: Literatura, 1998. – 1392 s. [in Russian]
8. Propp V.Ia. Russki geroicheski epos [Russian heroic epic]. – M.: Mif, 2023. – 800 s. [in Russian]
9. Omiraliev Q. XV–XIX gasyrlardagy qazaq poeziasynyn tili [The language of Kazakh poetry of the XV–XIX centuries]. – Pavlodar: Toraigyrov atyndagy universitet, 2010. – 305 b. [in Kazakh]
10. Tursynov E. Qazaq adebietin jasaushylardyn baiyrgy okilderi [Indigenous representatives of the creators of Kazakh literature]. – Almaty: Gylym, 1976. – 200 b. [in Kazakh]
11. Bartold V. Sochinenia [Essays]. Tom V. – M.: Nauka, 1968. – 194 s. [in Russian]
12. Qazaq adebietinin tarihy [History of Kazakh literature]. I tom, 1-kitap. – Almaty: Qazaq SSR Gylym. Akademiasynyn baspasy, 1948. – 368 b. [in Kazakh]
13. Formozov A. Pamiatniki pervobytnogo iskusstva [Monuments of primitive art]. – M.: Nauka, 1966. – 136 s. [in Russian]
14. Smirnova N.S. Kazahskaia narodnaia poezia [Kazakh folk poetry]. – Alma-Ata: Nauka, 1967. – 134 s. [in Russian]
15. Ismaiyllov E. Aqyндar [Poets]. – Almaty: Qazaqtyn memlekettik kerkem adebiet baspasy, 1956. – 340 b. [in Kazakh]
16. Aiybetov K. Karakalpakskie narodnye skaziteli [Karakalpak folk storytellers]: Avtoref. diss. ... dok. filol. nauk. – Tashkent, 1965. – 28 b. [in Russian]
17. Auevov M. Adebiet tarihy [History of literature]. – Almaty: Ana tili, 1991. – 240 b. [in Kazakh]
18. Smanov B.O., Abdimomynov E.B., Kuttybaev Sh.D. Qazaq poeziasynyn genezisi men evoliucialyq damu joldary (kone dauirden XX gasyrfa deiin) [Genesis and evolutionary ways of development of Kazakh poetry (from ancient times to the XX century)] // Abai atyndagy QazUPU-dyn habarshysy, «Filologia» seriasy. – 2020. – №4 (74). – B. 306–313. [in Kazakh]
19. Ibraev Sh. Turki eposynyn poetikasy men tipologiasy (qazaq batyrlыq jyrlary negizinde) [Poetics and typology of the Turkic epic (based on Kazakh heroic songs)]. – Astana: Saryarqa, 2012. – 333 b. [in Kazakh]
20. Qonyratbai T.A., Qonyratbai Q. Otken dauir oishyldary qaharmandyq epostyn tanymdyq tabigaty turaly [Thinkers of the Past on the Cognitive Essence of the Heroic Epic] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №1 (119). – B. 183–197. [in Kazakh]